

Swingende bakstenen

Tegendraadse kenmerken van de Amsterdamse School

Log, maar ook licht en speels. Strak en rechtlijnig, afgewisseld met welhaast wulpse rondingen. Wandelend door de Pijp en de Spaarndammerbuurt word je verrast door de invloeden van de Amsterdamse School op gebouwen en bruggen. De 'paleisjes voor arbeiders' zijn weliswaar een lust voor het oog; erg praktisch waren ze niet.

Door Erik Spaans

Hoe vaak was ik al in de P.L. Takstraat geweest? Een keer of tien toch zeker. Niettemin beleefde ik er onlangs een primeurtje – het was de eerste keer dat ik de straat in de Amsterdamse Pijp echt zág. “Je gaat het pas zien als je het doorhebt”, wist Johan Cruijff. En een andere sporter verwoordde het misschien nog wel scherper: “Je kunt heel veel zien door te kijken”, aldus honkballerende Yogi Berra. Mooi gezegd. Want kijken... écht kijken, dat had ik hier tot dusverre nog niet gedaan. Het was me natuurlijk wel opgevallen dat de woonblokken er afwijken van andere Amsterdamse straten. En van het begrip dat aan die stijl verbonden wordt – Amsterdamse School – had ik ook heus wel gehoord. Niettemin viel ik van de ene verbazing in de andere toen ik de tijd nam om de gevels, daken, portieken en ramen eens wat aandachtiger te bestuderen. Aanleiding voor die opgefriste blik waren een paar observaties die ik over de Amsterdamse School gelezen had en die ik nu wel eens wilde toetsen. Ik las over horizontale ‘ladderramen’ die er sierlijk uitzien maar niet bijster praktisch zijn. En dat de architecten van de Amsterdamse School het niet zo begrepen hebben op strakke hoeken en de voorkeur gaven aan rondingen en welvingen. En dan was er nog iets over het gebruik van dakpannen als decoratie dat ik niet helemaal begreep. Op naar de Pijp dan maar – om met eigen ogen te zien hoe die denkbeelden in de praktijk zijn uitgedrukt.

DE HAAN DIE KRAAIT

In eerste instantie zie ik vooral sobere bakstenen gevels met horizontale lijnen – de ramen en kozijnen strak in het gelid. Maar na een tijdje beginnen de ongewone en speelse accenten me op te vallen. De welvingen. De deuren die diep in de gevels zijn verzonken. Maar bijvoorbeeld ook de eigenzinnige huisnummerbordjes met hun gestileerde cijfers en letters. En inderdaad: dakpannen zijn hier op een curieuze manier gebruikt. In het zuidelijk deel van de P.L. Takstraat vormen ze zelfs een wand. Het zijn eigenlijk geen dakpannen maar veeleer ‘muurpannen’. En wat me nooit eerder was opgevallen: de nok van het dak wordt bekroond door de gestileerde kop van een haan! De manier waarop het dier z'n borst vooruit steekt en z'n bek wijd opent, suggereert dat hij kraait bij het ochtendgloren. Die haan is een speelse verwijzing naar de organisatie die al deze woningen heeft laten bouwen: coöperatieve vereniging De Dageraad.

De omliggende straten werden in de jaren twintig ook op instigatie van De Dageraad gebouwd en zitten al even vol tegenstrijdigheden. Log maar toch ook licht en speels. Sober maar hier en daar ook uitbundig. Strak en rechtlijnig,

maar afgewisseld met welhaast wulpse rondingen. Ik loop een stukje door en laat me op het midden van het Burgemeester Tellegenplein imponeren door de gevels. Op de hoeken verrijst een bergwand aan baksteen waarvan het strenge, intimiderende karakter wordt verzacht door sierlijke welvingen. Nooit geweten dat bakstenen kunnen swingen. De coöperatie heeft op de hoekmuur van het plein haar naam laten vereeuwigen – trots op wat tot stand is gebracht. En dan te bedenken dat De Dageraad zich oorspronkelijk helemaal niet met woningbouw inliet. Het was een verbruikcoöperatie die zich bezighield met het distribueren van brood en kruidenierswaren in de Pijp. Pas aan het begin van de jaren twintig waagde De Dageraad zich op nieuw terrein, daartoe aangemoedigd door de overheid die een actievare rol voor coöperaties bij de stadsuitbreiding bepleitte.

Als het aan de vermaarde bouwmeester H.P. Berlage had gelegen dan was er op de plaats van het Dageraad-complex een Academisch Ziekenhuis verzezen. Dat stond althans ingetekend op het ambitieuze voorstel ‘Plan Zuid’ – dat hij had ontworpen voor de inrichting van een gebied dat ruwweg begrensd wordt door de Amstel en de Schinkel. Het voorzag in langwerpige huizenblokken en ruim opgezette wijken die door enkele strategische assen werden doorsneden. De plannen van Berlage werden in de periode tussen de twee Wereldoorlogen goeddeels gerealiseerd. Daarbij werd veel aandacht besteed aan de relatie van de gebouwen met hun directe omgeving. In de triomfantelijke woorden van architect H.Th. Wijdeveld heette dat: “Het huis is overwonnen, de straat is uitgevonden.”

RATJETOE

Er bestaat geen strakke, afgebakende definitie voor wat wel en niet tot de Amsterdamse School gerekend mag >

*Het strenge,
intimiderende karakter
van een bergwand
aan baksteen wordt
verzacht door
sierlijke welvingen.
Nooit geweten dat
bakstenen kunnen
swingen*

De haan op de nok verwijst naar de organisatie die deze huizen heeft laten bouwen: De Dageraad.

© Marcel Westhoff

Karakteristieke ladderramen in 'Het Schip'.

© Marcel Westhoff

worden. Zoals elke kunststroming borduurt ze voort op eerdere stijlen en opvattingen. En naarmate de tijd is voortgeschreden, hebben architecten er een nieuwe draai aan gegeven.

Maar laat ik eens wat karakteristieken voor u op een rijtje zetten. De architecten van de Amsterdamse School hebben een sterke voorkeur voor gebogen lijnen. Scherpe hoeken zijn zo veel mogelijk verdoezeld en de gevels vertonen uitstulpingen op plaatsen waar je ze niet zou verwachten. Daklijsten zijn met ribbels en kartelingen bekroond of afgezoomd met verticaal geplaatste dakpannen. Hier en daar duiken elementen op die je bij eerder bij een kerk of middeleeuwse burcht verwacht: kantelen, bogen, torentjes. De gevels hebben gestileerde ornamenten en soms op zichzelf staande sculpturen.

Bakstenen zijn in sierlijke, ingewikkelde patronen gemetseld. Om monotonie te voorkomen gebruiken ze ook andere materialen: natuursteen, beton, terracotta of geglazuurde tegels. De tegendraadsheid zie je verder terug in de vormgeving van deuren en kozijnen die vaak spits toelopen of aan de zijden zijn afgeschuind. Dat geldt evenzeer voor de ramen die geen grote egale vlakken vormen maar in vele kleine ruitjes zijn opgedeeld en soms iets weg lijken te hebben van patrijspoorten of gotische vensters. En de eigenzinnige esthetiek strekt zich ook uit naar zaken als schoorstenen, hijsbalken, deurknoppen, trapleuningen, vensterbanken, girobussen...

Ter inspiratie is uit een ratjetoe van kunststijlen en stromingen geput. De architecten van de Amsterdamse School tonen zich enigszins schatplichtig aan Art Nouveau en Jugendstil. Ook het symbolisme met z'n verheven beeldtaal duikt regelmatig op – en daarbij hoort dan weer een hang naar mystiek en oosterse motieven. Tegelijkertijd is er een aandrang om vormen en ornamenten te stileren of vereenvoudigen zoals de kunstenaars van De Stijl dat in de jaren twintig propageerden.

SCULPTUREN VAN MENSEN EN DIEREN

De toonaangevende architecten van de Amsterdamse School zijn Michel de Klerk (1884-1923), Jo van der Mey (1878-1949) en Piet Kramer (1881-1961). Zij oefenden een beslissende invloed uit op de stijl waarin in de eerste helft van de 20ste eeuw talloze gebouwen verrezen. In Amsterdam natuurlijk, maar ook elders in Nederland. Zo gelden het (voormalige) hoofdstekantoor in Utrecht en de Bijenkorf in Den Haag als fraaie staaltjes Amsterdamse School.

De meest in het oog springende voorbode van de nieuwe stijl is het Scheepvaarthuis in Amsterdam dat in 1916 werd opgeleverd. Het bestaat uit een betonnen skelet met bakstenen omhulsel waarop dan weer met andere (keramische) materialen ornamenten en decoraties zijn aangebracht. Zoals een reeks beeldhouwde koppen van kooplieden, ontdekkingsreizigers en andere prominente figuren uit de zeevaart. Het gebouw – dat onderdak bood aan de directies van enkele scheep- >

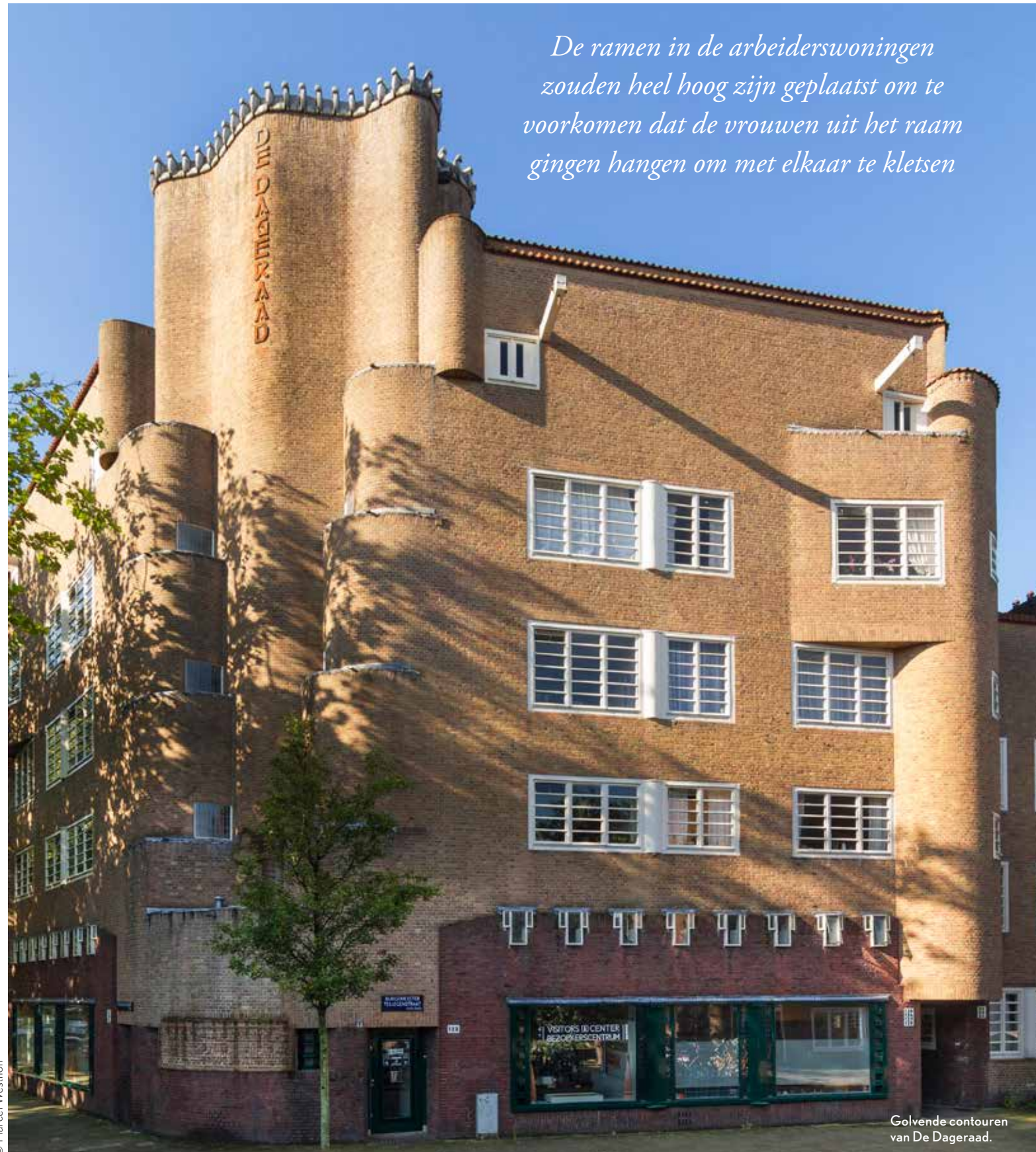

*Hier en daar duiken
elementen op die je bij eerder
bij een kerk of middeleeuwse burcht
zou verwachten: kantelen, bogen,
torentjes*

De Zaanhof in de
Spaarndammerbuurt.

© Marcel Westhoff

De ramen in de arbeiderswoningen zouden heel hoog zijn geplaatst om te voorkomen dat de vrouwen uit het raam gingen hangen om met elkaar te kletsen

© Marcel Westhoff

Golvende contouren van De Dageraad.

vaartmaatschappijen – vormt een ‘Gesamtkunstwerk’. Voor de terracotta beelden die zijn gewijd aan de (veelal exotische) gebieden waar de maatschappijen handel mee dreven was een beroep gedaan op Hildo Krop. Deze beeldhouwer zou in zijn lange leven (hij overleed in 1970 op 86-jarige leeftijd) nauw samenwerken met representanten van de Amsterdamse School. Deze stijl heeft z'n stempel gedrukt op overheidsgebouwen, badhuizen, scholen, kerken, watertorens en villa's maar schemert ook door in de vormgeving van straatmeubilair, trappen, bankjes, brievenbussen en elektriciteitskasten. En laten we de bruggen niet vergeten die (met name in Amsterdam) door Piet Kramer werden omgetoverd tot indrukwekkende constructies waarin smeedijzeren balustrades en expressionistisch metselwerk harmonieus samengaan met decoratieve sculpturen van mensen en dieren. Maar bij de Amsterdamse School denken we toch vooral aan de woningen die in de jaren twintig en dertig op grote schaal voor de lagere sociale klassen werden gebouwd.

HOGE VLUCHT

De bevolking van Amsterdam was in het tijdsbestek van een à twee generaties spectaculair gegroeid. Van 260.000 inwoners in 1870 tot meer dan 700.000 in 1925. De stad barstte uit haar voegen en had dringend behoefte aan nieuwe woningen. In de 19de eeuw waren hele woonwijken uit de grond gestampt. Veel huizen die in de Kinkerbuurt, Pijp of Staatsliedenbuurt waren gebouwd vertoonden ernstige gebreken en werden ook nog eens door veel te veel mensen bewoond. Hoewel er regelmatig pogingen werden ondernomen de woonomstandigheden van arbeiders te verbeteren, wilde het maar niet lukken dat op een rendabele manier te doen. De kwestie stond hoog op de politieke agenda en een nieuwe Woningwet (1901) scherpte de kwaliteitseisen voor huizen aanzienlijk aan. Tegelijkertijd kwam er grootschalige financiële steun beschikbaar. Nieuw was ook dat bij de bouwplannen nadrukkelijk een rol werd toebedeeld aan woningcorporaties. Erg vlot ging dat aanvankelijk niet. De sociale woningbouw zou pas een hoge vlucht nemen in de jaren na de Eerste Wereldoorlog. Het waren vooral socialistische politici die verantwoordelijk waren voor de benoeming van de betrokken architecten en kunstenaars. En dat kun je ook wel terugzien in de woningen. Bijvoorbeeld in de drie woningblokken die Michel de Klerk in de Spaarndammerbuurt liet bouwen en die van grote invloed zouden zijn op de stadsuitbreidingen die in de daaropvolgende twintig jaar in Amsterdam werden gerealiseerd.

WAARDIG WOONMILIEU

De huizen die De Klerk in de jaren 1914-1921 in opdracht van woningcorporatie Eigen Haard aan het Spaarndammerplantsoen liet bouwen werden ‘paleisjes voor arbeiders’ genoemd. Ze zien er inderdaad aanmerkelijk luxueuzer uit dan >

Muur van dakpannen bij De Dageraad.

© Marcel Westhoff

Decoratieve sculpturen in 'Het Schip'.

© Samme Croonenberg

© Sanne Croonenberg

Spel met bakstenen en rechte en golvende lijnen (onder) in 'Het Schip'.

© Marcel Westhoff

de woningen die in de 19de eeuw massaal waren gebouwd. De woonblokken van De Klerk vertonen golvende contouren. Op de hoeken heeft hij een kegelvormige uitbouw of spitse toren geplaatst die de gebouwen een ietwat excentriek aanzien verlenen. En hij experimenteert volop met kartelranden, opstaande dakpannen en curieus gevormde ramen en deuren. In de Spaarndammerbuurt springt vooral 'Het Schip' in het oog: een 102 woningen tellend complex (inclusief school en een postkantoor) waarvan de vorm inderdaad een beetje doet denken aan een reusachtige zeilboot. In het voormalige postkantoor is sinds 2001 een museum gevestigd dat helemaal gewijd is aan de Amsterdamse School.

Hier leer ik dat Michel het 25ste (!) kind was van een arme diamantslijper en dat hij het aan zijn tekentalent te danken had dat hij zich aan zijn armoedige milieu wist te ontworstelen. Als jongste bediende bij een bouwkundig bureau (naar verluidt was zijn eerste taak daar het slijpen van potloden) had De Klerk zich langzaam maar zeker op weten te werken. In 1915 voelde hij zich zelfverzekerd genoeg om de gevestigde orde uit te dagen. Hij publiceerde een artikel waarin hij de grote Berlage bekritiseerde en in één moeite door een meer persoonlijke, expressieve architectuur bepleitte. In zijn ontwerpen geeft hij blijk van 'vrijere' opvattingen over de toepassing van beeldhouwwerk in architectuur en probeerde hij socialistische idealen te verwezenlijken door een 'waardig woonmilieu' voor arbeiders te scheppen.

EEN FAUN EN SLANGEN

Bij de soms wat hoogdravende initiatieven om de arbeider te 'verheffen' kwamen beleidsmakers, architecten en kunstenaars zelden op het idee om hun oor eens bij die arbeiders zélf te luister te leggen. Hen werd niets gevraagd. Functionalisme was vaak ondergeschikt aan esthetiek. Zo zouden de ramen in de arbeiderswoningen door De Klerk heel hoog zijn geplaatst om te voorkomen dat de vrouwen uit het raam gingen hangen om met elkaar te kletsen.

Fabeltje of niet, de Amsterdamse School architecten waren in ieder geval niet scheutig met licht. En erg praktisch waren ze ook niet: deuren, portalen, trappen en gangen zijn soms zó smal dat het bijkans onmogelijk moet zijn geweest stevig meubilair de huiskamer binnen te krijgen. Omhoog takelen dan maar? De hijsbalken in de Spaarndammerbuurt lijken uitsluitend berekend op voorwerpen in de categorie vedergewicht. Of neem die torens: fraai hoor, maar ze dienen geen enkel praktisch nut. En al die 'ladderramen' die door talloze roeden in kleine vakjes zijn onderverdeeld. Ze moeten een gruwel zijn geweest bij het ramen lappen.

Verder valt me op dat de iconografie van decoraties en kunstwerken nogal pretentius is en soms nodeloos ingewikkeld. Neem de sculpturen van Hildo Krop die het spoorwegviaduct over de Spaarndammerstraat sieren. Ze tonen onder meer een

faun en slangen. Krop ontleende deze beeldtaal aan een gedicht van Herman Gorter waarin de aanstaande zege van de arbeidersklasse op het (door slangen gesymboliseerde) kapitaal wordt bezongen. Of deze optimistische boodschap daadwerkelijk bij de arbeiders is doorgedrongen, valt te betwijfelen.

HUIDIGE TIJD

Het waren lang niet altijd arbeiders die hun intrek namen in de nieuwe complexen. Toen in maart 1923 de laatste woning van De Dageraad was opgeleverd, bleken de nieuwe bewoners vooral afkomstig uit de middenklasse: PTT-personeel, trambestuurders en andere ambtenaren. In de loop van de jaren dertig kwam er steeds meer kritiek op de hoge kosten die het bouwen in de stijl van de Amsterdamse School met zich meebracht. Daar kwam dan nog bij dat de subsidiekraan vanaf de jaren twintig steeds meer werd dichtgedraaid. Gevolg was dat de gebouwen allengs soberder werden. Maar tegen die tijd waren de kenmerken van de Amsterdamse School al ruimschoots opgepikt door particuliere aannemers. De door Kramer, De Klerk en Van der Mey geïntroduceerde stijl had zijn naam eer aan gedaan en letterlijk 'school' gemaakt. En die invloed duurt voort tot de dag van vandaag. Zo werd de Zuiderkerkprijs die jaarlijks wordt uitgereikt aan het beste woningbouwproject, in december 2021 toegekend aan het complex Spaarndammerhart. De jury sprak zich lovend uit over "de manier waarop de tradities van bouwstijl Amsterdamse School in de Spaarndammerbuurt zijn vertaald naar de huidige tijd". •

Voor meer informatie over Het Schip, De Dageraad en de Amsterdamse School zie hetschip.nl. Daar zijn ook wandelingen, fietstochten, rondleidingen en meer te vinden en te boeken.

© Marcel Westhoff

Huisingang aan het Spaarndammerplantsoen.

© Marcel Westhoff

Woningen gebouwd in opdracht van De Dageraad.

De door Kramer, De Klerk en Van der Mey geïntroduceerde stijl had zijn naam eer aan gedaan en letterlijk 'school' gemaakt. En die invloed duurt voort tot de dag van vandaag